

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ

Уређује
А. БЕЛИЋ

уз сарадњу

д-ра *Алексића Радомира* (Београд), д-ра *Вуковића Јована* (Сарајево), д-ра *Коларића Рудолфа* (Љубљана), *Конеског Блажа* (Скопље), д-ра *Павловића Миливоја* (Нови Сад), д-ра *Сивановића Михаила* (Београд), д-ра *Томановића Васи* (Скопље), д-ра *Храстиче Маји* (Загреб)

XXIII КЊ. 1—4

БЕОГРАД
1958

НЕКЕ НАПОМЕНЕ О ФОНЕТСКОМ РАЗВОЈУ ГЛАСОВНИХ ГРУПА st_i, zdi, ski, zgi У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

О рефлексима група st_i, zdi, ski, zgi ¹ на српскохрватском терену најчешће се говори са дијалектолошког или историско-дијалектолошког становишта. Овде о томе углавном неће бити речи, него ћу се ограничити на неке начелне напомене о фонетском развоју тих група.

I

Познато је да нема ни једног словенског језика у коме би се чувала разлика између рефлекса sk_i, zgi с једне стране и st_i, zdi с друге стране. Уп. например код Мејеа: „La combinaison de la sifflante et des groupes tj, dj a abouti aux mêmes resultats que la palatalisation des groupes sk, sg “².

Намеће се питање: када се то изједначавање извршило — да ли већ у прасловенском или у засебном развоју појединих словенских језика. И друго: у ком правцу се вршило то једначење, у корист којег рефлекса.

Мислим да има довољно основа претпоставка да се то једначење вршило још у прасловенском, и то у корист рефлекса група са првобитним веларним консонантом, sk_i, zgi . Такав закључак намеће се из ситуације у разним словенским језицима.

II

Није спорно да су у прасловенском те групе првобитно морале дати овакве рефлексе: групе са денталом st', zd' , а групе са веларом $sč', zdž'$, и после асимилације сифланта: $š't', ž'd', š'č', ž'dž'$ — као што су и ван тих група ti, di дали t', d' а ki, gi — $č', dž'$ ³.

¹ Краткоће ради наводићу групе са веларним консонантом само у овом виду, а разуме се, овде треба подразумевати и групе sk, zg + палатални вокал.

² Le slave commun, seconde édition, 132.

³ Претпоставка Шахматова (Энци. сл. фил. XI, 37) да су ti, di прелазили у $č'č', dž'dž'$ (дуго $č', dž'$) неприхватљива је с обзиром на западнословенску и западнојужнословенску ситуацију; уосталом не само због тога (уп. код Белића, ЈФ IV, 243).

По Белићу¹ на то би упућивали западномакедонски говори са ситуацијом *k'*, *g'* (или друге сродне нијансе) < *ti*, *di*, а *š'č'*, *ž'dž'* < *sti*, *ski*, *zdi*, *zgi*. Истина, Ц. Тодоров², на супрот мишљењима ранијих испитивача, сматра рефлексе *šč*, *ždž* новијим дериватима *št'*, *žd'*; такав став заступа и Г. Ружичић³. Према томе, по Белићевом схватању македонска ситуација претстављала би директну потврду прасловенског преласка *št'*, *žd'* > *šč*, *ždž*; да напоменем да та ситуација ни по схватању Тодорова и Ружичића не би претстављала негацију, већ пре индиректну потврду такве промене (као потпуна, иако млађа паралела).

Има и још јужнословенских говора који би такође могли упућивати на такав правац једначења ових рефлекса (*št'*, *žd'* > *šč*, *ždž*). Такав је кајкавски говор Вирја, према опису Фанцева⁴. Истина, овде нам рефлекси *sti* и *ski* не могу показати у ком правцу се вршило њихово једначење, јер тај говор не разликује *č* и *ć*. Али нам зато рефлекси *zgi* и *zdi* дају јаснију слику, јер се чува разлика између *dž* и *đ*. Тамо бисмо, дакле, имали сачувано прасловенско *ždž*, не само од *zgi* него и од *zdi* (у Фанцевљевом бележењу *dž*, за разлику од *đ* < *di*⁵): *zagvoždžan*, *brīždžati*. Разуме се, и ово *ždž* могло би се тумачити као каснија асимилација у групи *žd'*.

Прекомурски словеначки говор, иако Рамовш⁶ рефлекс *ždž* у њему узима за стари, вероватно неће бити оправдано убројити у говоре који чувају прасловенско *ždž*. Белић⁷ то *ždž* сматра секундарним, изведеним од *žj*; Р. Алексић⁸ ово поткрепљује прекомурским примерима у којима по Рамовшевим подацима *j* и иначе прелази у *d'*. Уосталом, сам Рамовш прекомурско *navaždžati* изводи из *navažd'ati* < *navažjati* (са секундарним *j*) < *navažati* (*voziti*)⁹. У сваком случају — и тамо имамо *ždž* и уместо *zgi* и уместо *zdi*.

Претпоставка о прасловенском прелажењу *št'*, *žd'* у *šč*, *ždž* није овде први пут изнесена. Неки испитивачи, истина, ограничавају се на констатацију да су рефлекси тих група настали од истих резултата, не изјашњавајући се директно о времену и правцу тога уједначавања¹⁰; други опет, како ћемо видети, сматрају да се ово уједначавање извршило касније, после распада прасловенског.

Напротив, Селишчев, иако изричито не каже да је ово једначење прасловенско, претпоставља да је оно у свим словенским групама имало исти правац и образлаже фонетски смисао те појаве: „В языке

¹ Галички дијалекат, 13; ЈФ XIV, 146—147, и другде.

² Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетиѣ, 1933, 47—55.

³ Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XVII, 160—171.

⁴ Archiv für slavische Philologie XXIX, 330, 331.

⁵ Према изговору једног случајног информатора из Копривнице ја бих ту разлику обележио просто као *moždž'ani: meda*.

⁶ Historična gramatika slovenskega jezika II, 285.

⁷ ЈФ IV, 244.

⁸ ЈФ XVI, 34.

⁹ Ib. VII, 189.

¹⁰ Уп. наведени цитат из Мејеа и др.

... всех славян были издавна сочетания *šč* (*štš*), *ždž*. Эти *šč*, *ždž* получились в доисторическое время вм. *stj*, *skj* ... *zdj*, *zgj*... В группах *stj*, *zdj* стали произноситься \bar{t}' , \bar{d}' . Согласные же *s*, *z* ассимилировались ... с \bar{t}' , \bar{d}' ... Итак: $st' \rightarrow \bar{st}'$, $zd' \rightarrow \bar{zd}'$... Воздействием артикуляции предшествующих шипящих ... $\bar{st}' \rightarrow \dots \check{s}\check{c}$, $\bar{zd}' \rightarrow \dots \check{z}\check{d}\check{z}$. [Тай] фрикативный элемент был одинаков по всем славянским группам: он был шипящим¹.

Он, дакле, сматра асимилацију за узрок промене *št*, *žd* у *šč*, *ždž*, што свакако треба прихватити.

Према свему, ситуација у западнословенским језицима, можда и у поменутиим јужнословенским говорима, одлучно упућује на прасловенско порекло промене *št'*, *žd'* > *šč*, *ždž*.

Међутим, чакавска, а и словеначка ситуација као да упућује на друкчији правац једначења ових група, наиме, у овим групама имамо исте рефлексе као и за *tj*, *dj* ван ових група (напр. чакавско *ognjšt'e: kul'a, možjani: meja*). Одавде су се и изводиле претпоставке о друкчијем правцу једначења поменутих група у овим говорима, што би оспоравало прасловенски карактер те промене.

Видећемо, мислим, да се то не мора тако схватити. Наиме, и чакавски и други рефлекси без тешкоћа се могу извести и од прасловенског *šč*, *ždž*.

III

Познато је да и старословенски споменици, и бугарски језик у свом основном и највећем делу, и штокавски српскохрватски дијалекат (изузевши пшћавске говоре), па делом и македонски говори показују у извесном смислу исти развој: прелажење старих група *šč*, *ždž* у *št*, *žd*. Ово се односи не само на рефлексе *skj*, *zgj*, *stj*, *zdj*, него и на рефлекс *tj*, *dj* у говорима у којима су се ти рефлекси развили у том правцу².

Фонетски смисао ове промене јасан је: то је дисимилација, заправо отпадање фрикативног елемента из африкате под утицајем претходног фрикативног сугласника.

У зависности од тога да ли је *šč*, *ždž* у тренутку дисимилације чувало мекоћу или је већ било отврдло, дисимилацијом су се могли добити у принципу двојаки резултати. Прецизније — сама дисимилација морала је бити без утицаја на мекоћу тих група, другим речима — тврдо *šč*, *ždž* морало је дати такође тврдо *št*, *žd*, а *šč*, *ždž* у којима је африката чувала мекоћу могло је дати само *št'*, *žd'* (мекоћу *š*, *ž* не означавам јер то овде није од значаја).

Дисимилација оваквих група уз задржавање мекоће (*šč*, *ždž* > *št'*, *žd'*) логична је појава, и није чудо што је срећемо у разним словен-

¹ Иб., 74. И Шахматов, Энц. сл. фил. XI, 37, претпоставља прасловенско прелажење *skj* *zgj* у меко *šč*, *ždž*. Само то код њега добија друкчији смисао, с обзиром на поменути претпоставку о развоју *tj*, *dj*.

² Штокавско *št*, *žd* могло би се теориски добити и из *šč*, *žd*, разуме се под претпоставком да је фрикативни елемент у *č*, *d* био довољно јак.

ским дијалектима. Тако у чешким и словачким говорима долази до поменуте новије дисимилације: *šč, ždž > št', žd'*; сличну новију дисимилацију уз задржавање мекоће имамо и у говорима вологодске области у Русији¹. И на јужнословенском терену има говора који чувају палатални карактер дисимилиране групе: *št', žd'* (тога, по Ц. Тодорову, има и у самоковском говору у Бугарској); по свој прилици и старословенско *št, žd* чувало је палатални карактер.

IV

Мислим да је сасвим основано претпоставити да су и чакавски рефлекси ових група настали на исти начин: дисимилацијом некадашњих *šč, ždž* уз задржавање мекоће. Тако смо добили *št', žd'* — а то је морало бити док су и рефлекси *tj, dj* гласили: *t', d'*. На тај начин се новодобивено *t', d'* (у дисимилираним групама) изједначило са старим рефлексима *t', d'* и даље делило њихову судбину. Отуда имамо *то-жјани* као *теја* и *огњиште* као *кута*. У овоме, тј. у подударењу старих и нових рефлекса *t', d'* и јест битна одлика развоја ових група у чакавском.

Немамо разлога да и за словеначки не претпоставимо исто такав развој. Истина, тамо се у већини говора рефлекс *tj* изједначио са рефлексом *ki* (*t' > č*), што би донекле замућивало ситуацију али рефлекс *šč* од *skj, stj* у југозападним словеначким говорима (који чувају разлику између *č* и *ć*) јасно показује да овде имамо исто што и у чакавском.

Не би било оправдано ни у рефлексу *zdj, zgi* у словеначком видети нешто друкчије него у чакавском. Истина, Рамовш² узима недисимилирано *ždž* за основни словеначки рефлекс, који се наводно у том облику чува у Прекомурју, док је другде дао *ž* (преко *žž*): рефлекс *žj*, који се такође јавља, Рамовш објашњава специфичним гласовним променама. Белић³ документовано одбацује Рамовшеву претпоставку и узима *žj* за основни словеначки рефлекс, што се даље могло упрошћавати у *ž* (преко *žž*)⁴.

У светлости претпоставке коју сам изнео ово би значило да је и словеначки каогод и српскохрватски (и не само српскохрватски) био захваћен дисимилацијом група *šč, ždž*, и то на исти начин и са истим резултатима као и чакавски.

V

Са поменутим Рамовшевим ставом у вези је и његова претпоставка да се једначење рефлекса *zdj* и *zgi* извршило „*v samostojnem razvojnem življenju slovenskega jezika*“, после преласка *d'* у *j*, „*po vsi priliki ob času t' > č*“. Ово је, свакако, неприхватљиво.

¹ Уп. Р. И. Аванесов, Очерки русской диалектологии I, Москва 1949, 127—128.

² Љ. II, 281—286.

³ ЈФ IV, 244.

⁴ Уп. о овоме и код Алексића на поменутом месту.

Насупрот њему, Белић оправдано претпоставља да се ово једначење извршило врло рано, пре даљих измена t' , d' у словеначком и чакавском. Само он гледа друкчије на правац и начин тога уједначавања:

„Већ пред крај прасловенске епохе ... *stj* је дало $s't'$, *skj* — $s'č'$, *zdj* — $ž'd'$, а *zgj* — $ž'dž'$. Ти су се звуци доцније према дијалектима мало упростили: у чакавском и првобитном кајкавском ... $s't'$ и $s'č'$ изједначили су се у $s't'$; тако исто и $ž'd'$ и $ž'dž'$ опет у $ž'd'$; у доцнијим епохама t' и $s't'$ су остали неизмењени, а d' и $ž'd'$ дали су j и $žj$... У штокавском дијалекту добили смо нешто друкчији правац развитка: t' је дало $č$, d' — $đ$... Како се у овом говору палатализација развијала у фрикацију, а не обрнуто ... то је било сасвим природно да се $s't'$ и $s'č'$ изједначе у $s'č'$... исто онако као што се $ž'd'$ и $ž'dž'$ морало свести на $ž'dž'$ “¹.

Овде треба ставити једну начелну напомену. За прелаз $št'$ у $šč$, $dž'$ у $ždž$ није неопходно претпоставити напоредно опште јачање фрикативног елемента у t' , d' . Друкчије речено, развијање фрикативног елемента у $št'$, $žd'$ не мора бити условљено развијањем истога елемента код t' , d' ван тих група. Наиме, у групама $št'$ $žd'$ фрикативни елемент развија се услед специфичних фонетских услова, заправо асимилацијом према претходном сугласнику, — а не услед општег померања природе гласова $č$ и $đ$. Убедљиво то потврђује, чини ми се, македонска ситуација: k' , g' : $šč$, $ždž$. Наиме, тешко би се могло објаснити настајање k' , g' (тј. прелаз на задње непце) ако се не претпостави сасвим добро чување палаталног карактера t' , d' . А како видимо, тај палатални карактер није сметао асимилацији $št' > šč$, $žd' > ždž$.

Исто тако, с обзиром на претпостављену дисимилацију, добро чување палаталног карактера t' , d' у западном делу јужнословенских језика не мора бити услов за развијање $šč > št'$, $ždž > žd'$.

VI

Чак и ако не прихватимо претпоставку о прасловенској асимилацији $št'$, $žd' > šč$, $ždž$ остаје нам да објаснимо како смо у чакавском (и у словеначком) од skj , zgj добили $št'$, $žd'$, прецизније: какве је фонетске природе та промена. Јер — несумњиво је — ту је морало бити гласовног мењања, некадашње $č$, $dž$ — ма како било меко — морало се доста разликовати од рефлекса tj , dj , бар од чакавских рефлекса tj , dj . Гласови $č$, $dž$, и поред несумњиве мекоће, морали су имати јасно изражену фрикативну компоненту — на то упућују сви словенски језици. Напротив, чакавски рефлекс tj , dj , јасно упућују на готово потпуно отсуство фрикативности.

Требало је, дакле, да се $č$, $dž$ у овим групама развију у правцу губљења фрикативности — само тако су се могли изједначити са рефлексима tj , dj . А као природни и логички узрок таквог губљења фрикативности морамо претпоставити дисимилацију, тим пре што знамо да је та појава у јужнословенским језицима узела широке размере.

¹ Галички дијалекат, 13.

И на овај начин, дакле, долазимо у принципу до исте претпоставке: да је све јужнословенске језике, у мањој или већој мери (можда и у целини) захватила дисимилација група *šč, ždž*; чини ми се да немамо разлога да ову појаву не посматрамо повезано, као језичку прту која у извесној мери сједињује све јужнословенске језике, тим пре што је њена велика старина несумњива.

VII

Што се тиче тзв. шћакавизама у штокавским говорима, не може се — у светлости онога што је речено — дати њихово генерално објашњење.

Наиме, они би могли претстављати двојаку ситуацију: или оно што смо констатовали за чакавски, тј. дисимилацију уз чување мекоће (у време чувања *t', d' < t_i, d_i*), или пак — разуме се у говорима који не разликују *č, đ* од *šč, đž* — оно што можда имамо у источном кајкавском, тј. чување недисимилираних група *šč, ždž* (у измењеном, умекшаном виду).

Ја засад не могу у то детаљно улазити; и иначе би овај проблем, овако постављен, изискивао далеко опсежнију разраду. Намера ми је била само да изнесем горњу претпоставку, која се укратко, састоји у овоме:

— прва фаза, вероватно прасловенска: асимилација *št', žd' > šč, ždž*;

— друга фаза, у извесној мери општејужнословенска упркос томе што можда није захватила све јужнословенске говоре: дисимилација и примарних и секундарних група *šč, ždž* у *št|št', žd|žd'* — у зависности од степена мекоће тих група¹.

Мишар Пешикан

Резюме

Митар Пешикан

Несколько замечаний о фонетическом развитии групп *st_i, zd_i, sk_i, zg_i* в сербскохорватском языке

Известно, что во всех славянских языках совпали рефлексы групп *st_i, zd_i* с рефлексами *sk_i, zg_i*; но о времени этого явления, а также и о том — в пользу которой группы они слились, существуют различные мнения.

Соглашаясь с предположением о праславянском изменении *št' > šč, žd' > ždž*, автор предлагает всё объяснение чакавско-словенских рефлексов групп *st_i, sk_i, zd_i, zg_i*. Он считает, что и чакавско-словенские говоры в прошлом захватила тенденция дисимилирования групп *šč, ždž* — равно как и другие јужнославянские говоры. Разница лишь в том, что в чакавско-словенском новые *t', d'*, полученные в дисимилированных группах, совпали с рефлексами *t_i, d_i* и разделили их дальнейшую судьбу. С другой стороны, возможно, что некоторые јужнославянские говоры сохранили недисимилированное *šč, ždž*.

¹ П. Ивић у књизи „Дијалектологија српскохрватског језика“ (Нови Сад, 1956) на стр. 177 такође констатује да ситуација у погледу поменутих рефлекса и у зони *šč(šč)|žd(ždž)* „почива на дисимилацији **šč > *št'*, само је овде резултат дисимилирације — можда раније извршене? — задржао умекшаност“. Књига је изашла из штампе пошто је овај рад предат, па ову напомену додајем у коректури.